

"נוצות" נפרד חיים באר מהאוטופיות – חלק א'

maraah-magazine.co.il/2615

יוסף אורן

January 10, 2010

גליון 116, ט"ז בתשרי התשע"א 24.09-1.10.2010

במסגרת הפרויקט "עם הספר – פרזתה ישראלית" ("ידיעות אחרונות" 2010) זכה לאחרונה הרומן "נוצות" להופיע במהדורה חדשה ונוחה יותר לקריאה מזו שנדפסה ב-1979 ("ספריה לעם" של "עם עובד"). ולכן זו הזדמנות להציע פירוש שונה מאלה שהציעו מבקרי הספרות לרומן הזה לפני שלושה עשורים, כאשר הפכה הופעתו למאורע בחיי הספרות הישראלית.

לפני שלושים שנה התרכזו המבקרים בעיקר בפרשת הידידות שרקם מרדכי לדר – גבר מבוגר שהתפרנס מגביית תרומות עבור העיוורים – עם נער כבן 10, תלמיד בית ספר יסודי מזרם "המזרחי". ובהתאם לכך שיבחו את חיים באר על הצלחתו לצייר ברומן תמונה חיונית על ילדותו של הגיבור בירושלים בשנות ה-50 של המאה הקודמת. שבח על הישג זה היה מוצדק וגם צפוי, אלא שלא מיצה כבר אז את מלוא ערכו של הרומן, אשר בעלילתו הצפין באר את תגובתו למחלוקת האקטואלית העזה שהתנהלה בחברה הישראלית בנושא "השטחים" מאז מלחמת ששת הימים ואשר החריפה מסיומ מלחמת יום כיפור ואילך.

מאחר שהפירוש שאציע להלן בכיוון זה יעורר התנגדות ויוקע על הסף כבלתי "ספרותי", אקדים להבהיר כי אין הוא שולל את קודמו הצפוי, אשר התייחס אל הרובד המפורש והגלוי ביצירה, אלא מוסיף עליו הסבר מרובד נסתר יותר בה. וזאת על פי העיקרון, שבכל יצירה בעלת ערך נצמד כצל ל"גלוי" – לנושא העל-זמני של יצירה, גם ה"כיסוי" – תגובתה הסמויה של היצירה לענייני זמנה. ובמיוחד אמור עיקרון זה להיות נר לרגליו של קורא הספרות הישראלית, שאצל סופריה פועל בעוצמה רבה הדחף להגיב על האירועים בחיי המדינה וביצירותיה מובלעת כמעט תמיד תגובה לפרשיות שונות בתולדות המדינה ובראשן למלחמות שכפו עליה שכנותיה. וכך, גם כאשר מצטייר הטקסט כ"שירה" טהורה, מוצפן בו כמעט תמיד רובד נסתר של "פרזתה" – תגובה על ענייני דיומא ועל מצוקות העת.

ארבע ראיות

ברומן "נוצות" הוכחת נכונותה של גישה פרשנית זו היא אפילו קלה ומתבקשת, מאחר שראיות אחדות בעלילת הרומן – ולא דווקא מהנסתרות שבה, אלא כאלה המוצגות ברובד ה"גלוי" שלה – מכוונות את הקורא לקשור את סיפור המעשה על הידידות בין לדר ובין הנער לזמן חיבורו ופרסומו של הרומן "נוצות", מספר שנים מועט אחרי מלחמת יום כיפור.

ראיה ראשונה – אף שפרשת הידידות בין לדר ובין הנער מתחילה ומסתיימת תוך שלוש שנים לערך במחצית השנייה של שנות ה-50, נפתח הרומן ומסתיים בפרקים מתקופת המילואים של "המספר" ביחידת הקברנים של הרבנות הצבאית במהלך מלחמת 1973. הוא נזכר בפרשת הקשר שקיים בנעוריו עם לדר, אחרי שהתברר לו כי גופת הלוחם אשר מָשָה מהאגם הממוקש היתה גופת בנו של לדר, שנולד לדר מנישואיו הקצרים לרחובותית זמן קצר לפני מותו.

ראיה שנייה – אף שכבר בפתח הרומן מכריז "המספר", כי פרשת הידידות בין לדר ובין הנער "היא צירו המרכזי של סיפור זה", אין רוב פרקיו מהודקים אל הציר הזה. בהמשך נפרד "המספר" של "נוצות" לעיתים קרובות ולפרקי זמן ממושכים מסיפור "הציר המרכזי" הזה ומפליג לפרשיות אחרות שאינן ממש קשורות לצמד הגיבורים הראשי, אלא לדמויות אחרות מסביבת מגוריהם בירושלים, ואף מרחיק לאנקדוטות מחיי דמויות ירושלמיות מהדור הישן, אשר הקשר שלהן לסיפור "הציר המרכזי" הוא רופף עוד יותר.

ראיה שלישית – לא רק בדיקה כמותית של הפרקים המספרים את סיפור "הציר המרכזי", אלא גם בדיקה תוכנם של הפרקים האחרים, שוללת את ההנחה שניתן למצות את משמעות הרומן באירועי הציר הזה. לא רק שפרקים רבים אינם מתרכזים בסיפור הידידות בין לדר ובין "המספר" בהיותו נער בשנות ה-50, אלא שהם

מזכירים פרשיות שונות אחרות שהתרחשו בארבעה עשורים נוספים של המאה ה-20. חלקם מתייחסים לדמויות ולאירועים משנות ה-30 וה-40' וחלקם לדמויות ולאירועים משנות ה-60 וה-70'. לפיכך, היות שלמעשה משתרעת עלילת הרומן "נוצות" על פני חמישים שנה – משנות ה-30 ועד שנות ה-70'. אין הצדקה להסתפק בפירוש המתעלם מכל הזמנים האלה ולהתמקד רק בשנות הידידות המועטות שהיו ל"מספר" בנעוריו עם לדר. בשנות ה-30' נודע בירושלים ר' דוד לדר, אביו של מרדכי לדר – התמהוני של "המספר". מאחר שר' דוד לדר נחשף כמשכיל בסתר, התחבר אל קנאי ירושלים, שהתפרסמו כעבור שנים כ"נטורי קרתא", ובזכות שליטתו בשפה האנגלית אף שימש להם פה בפני פקידי המנדט הבריטי. גם רבות מן האנקדוטות של ריבקיין הקברן מזכירות רבנים שנפטרו באותו עשור, שבו התמסר סבו של "המספר" לחיפוש החילזון שממנו הופק צבע התכלת למלבושו של הכוהן הגדול בבית המקדש. ובעשור של שנות ה-40' התעקש אבי "המספר" להמציא לרבנים ראיות להנחתו, כי ענפי עץ האקליפטוס, ולא של הערבה, הם הראויים להימנות עם ארבעת המינים שעליהם מברכים בחג סוכות. בעשור הזה גם נסע מרדכי לדר בעקבות שתי נזירות לוינה, ושם קלט וגם אימץ את משנתו החברתית של הגהה הדעות פופר-לינקאוס, ומשם שב לירושלים כדי לפעול למימושה. ובאותו עשור עצמו גם נישאו הוריו של "המספר", אחרי שאביו התאלמן מאשתו הראשונה. אלא שהוריו שכלו את בנם הבכור, ואחר כך, באמצע שנות ה-40', התנחמו בלידתו של "המספר".

באופן דומה הרחיב "המספר" את יריעת העלילה הרבה מעבר לשנות ה-50'. הוא עצמו שירת ברבנות הצבאית במהלך מלחמת ששת הימים. ומשנוצרה בעקבות מלחמה זו האפשרות להגיע להר הזיתים, טיפחה אמו את קבר אשתו הראשונה של בעלה וגם את קבר בכורם. אמו של "המספר" נפטרה בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור. במלחמת יום כיפור שירת במילואים ביחידת הרבנות הצבאית שאספה את גופות הנופלים והביאה אותם לקבר ישראל. כאמור אז, כעבור 20 שנה, נזכר "המספר" בלדר, אחרי שהתברר לו כי גופת חייל שהוצאה ממי האגם הממוקש היא של בנו של אותו תמהוני מירושלים מרדכי לדר, שלפני כחצי יובל שנים גייס אותו, בהיותו הנער, לצבא הלינקיאני.

המסקנה המתבקשת מסיכום הזמנים שנדחסו בעלילת הרומן היא, כי באר בחר לה קומפוזיציה מיוחדת, אשר אינה נצמדת לכל אורכה ליחסי "המספר" בהיותו נער עם לדר, אלא מרבה בסטיות מ"הציר המרכזי" הזה של סיפור המעשה לפרשיות שונות שהתרחשו בארבעת העשורים העוטפים את עשור שנות ה-50'. הקומפוזיציה המפולשת הזו התבררה במשך השנים כעיקר חשוב בפואטיקה של באר כמספר. גם ברומנים הבאים שלו חזר עליה ולאותה מטרה – הרחבת זמנו של סיפור "הציר המרכזי" על ידי זמנים נוספים, הן מאלה שקדמו לזמנו של "הציר המרכזי" והן מאלה שהתרחשו אחריו.

מבחנה של פואטיקה זו היא בבדיקת הצלחתו של באר לשזור באופן טבעי ביריעה השלמה כל פרשיה וכל אנקדוטה מהזמנים המורחבים שהוסיף לזה של סיפור "הציר המרכזי". בבדיקה כזו מתגלה באר כממשיך נאמן של שני מספרים ירושלמים, שהפליאו לעשות לפניו בניצול הפואטיקה הזו – ש"י עגנון ודוד שחר. כל מה שמוטל על הקורא לעשות בכתביהם וברומנים של שלושת המספרים האלה – עגנון, שחר ובאר – הוא למצות את העונג המוצע לו ביצירותיהם – לקרוא סיפור מעשה המסופר בטבעיות וברחבות, כאילו אין לו מטרה ברורה וגם אין לו גבולות מוגדרים. בסיום יגלה כי לא היתלו בו וכי בסוף מסעם המפותל הביאוהו שלושתם תמיד אל חוף מבטחים. עדות רביעית – הברור מעלה שידידותו של לדר עם "המספר" בן ה-10 התחילה אי-שם אחרי אמצע שנות ה-50', אך היא לא התקיימה יותר משלוש שנים, כי בהגיע "המספר" לבר-מצווה, כבר השתתף בהלוויתו של ידידו המבוגר. יתר על כן: ידידותם גם לא היתה יכולה להימשך זמן ארוך יותר, משום שבמועד היווצרות הקשר ביניהם, כבר היה לדר בסוף דרכו כמתקן עולם. ביום שבו סיפח לדר את "המספר" לצבאו, כבר היה אדם שבע-אכזבות, בודד ומבוזה בירושלים. פרט לתופרת בהירה שכטר, שקיוותה להינשא לו ולכן תפרה לו דוגמה של מדים שעיצב לצבא הלינקיאני, לא מצא תומכים לרעיונותיו שהתבססו על משנתו האוטופית של פופר-לינקאוס. המדים, הדגל והתקנון לא פיתו שום ירושלמי בוגר להצטרף אליו, ולכן ארב לנער שמסקרנות יהיה מוכן להקשיב לו.

זאת ועוד: קרוב לוודאי שטירוף הדעת כבר החל להשתלט על לדר ביום שבו פנה לראשונה אל הנער. והוא גם רמז על כך בדברים שאמר ל"מספר" באותו מעמד: "ומי ימנה את מספרם של הבריות אשר מחשבות החרדה

מפני הרעב והמצוקה הוציאו אותם מדעתם והם כלואים בבתי משוגעים, וסניטרים בעלי גוף שומרים עליהם יומם ולילה כדי שלא יאבדו עצמם לדעת". למעשה ניבא לדר בדבריו אלה את מה שהרגיש כי צפוי להתרחש לו עצמו, ורק הנער שהיה בלתי מנוסה, לא הבחין בייאושו העמוק של המבוגר שפנה אליו ובוודאי שלא היה מסוגל לשער שהלה מנבא בדבריו את סופו. לעומת זאת, כתלמיד בבית ספר של "זרם המזרחי", גילה עניין בהבטחתו של לדר, שעמד למנותו למפקד גדודי הנוער של צבאו, צבא הלוחמים ברעב, אף שמרבית הדברים המופשטים ששמע מפי לדר על פופר ותורתו, היו נשגבים מהבנתו. ואכן, כך הסביר אחרי שנים את נהייתו אז אחרי המבוגר התמהוני: "בדרכו שלו היה (לדר) פילוסוף, אוטוידיקט כמובן, והצוהר אל עולם המחשבה האוטופית שפתח לפני שילהב בוודאי את דמיוני".

בשבי האוטופיות

עדויות אלה מערערות את הפירוש שהעניק בלעדיות לסיפור "הציר המרכזי" של הרומן הזה – לידידות קצרת השנים בין "המספר" למרדכי לדר. לא רק ששלוש שנות הידידות בין השניים מתוארות בעלילה מפולשת הזמנים הזו כחלק מתופעה רחבה יותר בעלילת הרומן והיא האוטופיזם, אלא שבזכות ידידות זו נפקחו עיניו של הנער להבחין בקיומה. בעקבות היכרותו עם לדר, גילה כי בירושלים ישנם מתקני עולם נוספים – חלקם אנשים המוכרים לו היטב בסביבתו – ואפילו משפחתו התברכה באחדים מאלה. מדובר בהוזים ובחולמים מסוגו של לדר – כולם אוטופיסטים העוטים נוצות לא להם ומקווים להתרומם בעזרתן מעל העליבות של חיי היומיום שלהם. הבולט מבין אוטופיסטים אלה הוא, כמובן, מרדכי לדר, שבחיי היומיום רוקן את קופסאות ההתרמה שפיזר ברחבי העיר למען העיוורים, אך היה נתון רובו ככולו בכינון הממלכה הליניקיאנית שתבטיח מזון לכל האנושות. ובה בעת השקיע מזמנו ביצירת קשרים עם אוטופיות אחרות שצצו כפטריות בירושלים. בירכתי הכריייה של גרינברג נפגש עם הצמחוניים והטבעוניים, כדי שירסנו את בולמוס צריכת המזון בעולם, ויחד איתם ביקש להסתייע באוטופיה האספרנטית, שהציעה את האספרנטו כשפה שתאפשר תקשורת כלל עולמית. לדר שש להסתייע בכל האוניברסליסטים שפעלו בירושלים להענקת סיכוי לאוטופיה הליניקיאנית שלו.

מרכז אוטופי נוסף התכנס בדירתה של הספרית הלה רינגל, אשר מדי שנה ערכה בנקט לזכר המונרכיה האוסטרו-הונגרית. לדר, אשר וינה היתה אחת מתחנות חייו ושבה זכה להכיר לראשונה את תורתו של פופר-לינקאוס, מצא עניין לשתף פעולה גם עם מרכז החות זה, אף שמטרותיו היו מוגבלות מאוד. בדרך עקיפה יותר התברר ל"מספר" באותם ימים, כי בירושלים פעל בעבר חוג אוטופי נוסף, והכל בזכות יוזמתה של המחנכת שלו, צילה שלנק. המחנכת קבעה יום טיול לאתר ירושלמי חרב, שבו התנוסס בעבר ביתה המפואר של מיס קארי, שהגתה את רעיון האחדות בין הדתות. הנזירה האנגלית קיימה שם, בכנסיית האבן הלבנה שבפסגת הר אורה, מפגשים בין כוהני הדתות שהזמינה לתה של מנחה. ורק מחמת מחסור בזמן, לא הספיק הנער להתעמק במידה דומה באוטופיה של ד"ר עמירם פלד, שביום שבו עבר להתגורר בשכונתם, נאנקו הסבלים תחת נטל של עשרות ארגזי הספרים שעל כריכותיהם התנוססו קלסתריהם של לנין וסטלין.

משנפקחו אז עיניו של "המספר" לתופעת הליכתם שבי של אנשים מסביבתו אחרי אוטופיות, זיהה ללא קושי כי למעשה הוא עצמו דור שלישי במשפחה של נוהים אחריהן. כעת הבין שלנטייה לאחוז באוטופיה עליו לשייך גם את שקידתו של אביו על איסוף ענפי עץ האקליפטוס לשם הוכחה כי ענפיו, ולא ענפי הערבה, הם אלה שעליהם ראוי לברך בסוכות. ואלמלא שברו את רוחו פקחי הצנע של המדינה שערכו חיפוש בחנות המכולת שלהם, היה האב ממשיך לבחון את גילוייו ומתמיד לנסות לשכנע רבנים בצדקתו.

אך שמחתו של הנער היתה שלמה אחרי שהאזין בהסתר לדבריה של דודתו, צביה, שמהם התברר לו, כי הוא נושא בירושה את הנטייה לדבוק באוטופיה לא רק מאביו אלא גם ממי שהוריש אותה לאביו – מסבו. סבו שוטט בארץ לאורכה ולרוחבה בחיפושיו אחרי החילזון אשר מהפרשתו יצרו את צבע התכלת המיוחד לבגדי הכהן הגדול בבית המקדש. בשל מסירותו לחיפושיו אלה, הרחיק סבו עד לבנון, בעקבות שמועה כי קיים שם בית גידול של החילזון הנדיר, ומשחזר ממסעו בלא כלום, גילה כי בהיעדרו מהבית נפטרה אשת נעוריו. תפוצת האוטופיסטים הזו בירושלים, פיזור עיסוקיהם (גובה תרומות, כורך ספרים, בעל מכולת, ספרית, תופרת וכדומה),

הריטואל המחתרתי-פולחני שטיפחו בדירותיהם והביום הקומי-גרוטסקי שהציגו בפגישותיהם – כל אלה מאירים כחיזיון מגוחך ופתטי את מאמצייהם של בני אדם למצוא ולהמציא חזון משיחי גואל אשר ישנה את עובדות הממשות של החיים.

"נוצות" נפרד חיים באר מהאוטופיות – חלק ב'*

maraah-magazine.co.il/2660

יוסף אורן

August 10, 2010

גליון 117, כ"ג בתשרי התשע"א 01-08.10.2010

לקידום הפירוש של הרומן "נוצות" כיצירה סאטירית המגיבה על האקלים המשיחי ששרר בחברה הישראלית ממלחמת ששת הימים ואילך – חשוב להבליט כי בזירת העלילה של הרומן מופיעות גם דמויות הלועגות לאוטופיות. לא רק שאין גיבורים מציאותיים אלא מאמינים באוטופיה כלשהי, אלא שהם גם שמים ללעג את הטירוף הקדוש שהם מזהים אצל האוטופיסטים לסוגיהם השונים.

ראש וראשון לגיבורים מציאותיים אלה הוא הקברן אליה ריקלין. מצוייד במאגר בלתי נדלה של סיפורים על האיווולט של תימהונים מהזן של לדר – האוטופיסטים – מבהיר ריקלין בכל הזדמנות, כי הוא יכול להעיד מניסיונו שהמוות הינו הכוח היחיד שאין לערער על ודאות הצלחותיו. ולא עוד, אלא שלמוות שלטון מוחלט על התנהלות העולם, ולכן שום רעיון משיחי לתיקון העולם לא יצליח להתממש אי-פעם וסופו להסתכם במפח נפש לבוטחים בהבטחותיו.

הגיבורים המציאותיים

לקחיו של הקברן ריקלין על המוות הינם רבים והם זרועים בפרקיו השונים של הרומן, אך למען הקיצור נסתפק באחד מהם: תוך כדי כך ששורר את "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר", הוסיף ואמר – "שבין לבין, בין עפר לעפר, אנחנו חוטפים לנו סופגנית או לביבה ומקנחים בריבה נאה". וריקלין לא רק אמר, אלא גם קיים – התעלם ממחלת הסוכרת שלו וחטף דברי מתיקה בכל הזדמנות. כזכור, עמיתיו למקצוע של ריקלין מתהלכים מעדנות גם במרחב העלילה של הרומן הסאטירי הבא של חיים באר – "עת הזמיר" (1987), המספר על ההווי ברבנות הצבאית במלחמת ששת הימים בימיו של הרב שלמה גורן.

למחנה הדמויות המציאותיות משתייכת גם אמו של "המספר". ביום שבו מצא "המספר" את המעטפה ובה צילום של ילד (שאחר כך, בלוויה של אמו, נודע לו שהוא ירואל ברזל, שניתן לו שמו של בנם הבכור של הוריו), שמע את אמו מצטטת את טורגנייב מחבר "אבות ובנים" שאמר "כי המוות משחק עתיק יומין הוא, אך חדש הוא לכל איש ואיש". לכן אין להתפלא שבפני אמו של "המספר" ביטאה הדודה צביה את דעתה הלא מחמיאה על אביה ועל אחיה "המשיחיסטיים". ברוח מציאותית זו התבטא גם גיבור נוסף ברומן, שכנם אדון רכלבסקי, שאמר "כי אין לך דבר בירושלים שאינו מובילך באחריתו אל המתים".

לעגם של הגיבורים המציאותיים כלפי האוטופיסטים אינו מסתכם בדבריהם על כוחו ועל שלטונו המוחלט של המוות, אלא מועצם על ידי אמירותיהם על מה שמצפה למתאווים להביא גאולה לאנושות באמצעות אוטופיה שתתקן את פגמיו של העולם. דומה שהמחנכת צילה שלנך יזמה את ביקור כיתתה באתר ההרוס והמבוזה של "מיס קארי", כדי שתוכל בסיומו להזהיר את תלמידיה מגורלם של מבשרי גאולה מסוגה של הוגת האוטופיה "על איחוד הדתות בעולם". ואכן, בסיום ניפצה צילה שלנך בקבוק תרופות כחול שמצאה זרוק באתר, כמופת לחיזוק הלקח שתיכננה להשמיע לתלמידיה בסיום הביקור: "כי כך מתנפצת האוטופיה בבואה במגע עם קרקע המציאות". ספק אם אחרי המעמד הזה ייצא מבין תלמידיה מישהו שיעז בעתיד להגביה את הראש לשמים ולבקש שם "את היופי האבוד". אחרי המחשה זו ישפילו את מבטם ויטו את אוזנם ל"צעקות האימים של החזירים שנחרו שם, למטה, בחצר המנזר הרוסי שבעמק".

ל"מספר" לא חידשה המחנכת דבר, כי כבר קודם שמע מסקנת יאוש זו מפי האוטופיסטים עצמם. במסקנה דומה סיכם אביו את מאמציו להביא את בשורת האמת על אחד מארבעת המינים שנהוג לברך עליהם בסוכות: "הבוז והקלון הם מנת חלקו של כל נחשון". וגם מפי לדר, המנוסה מאביו בכישלונות, שמע בהזדמנויות שונות דברים מפורשים על הצפוי לאוטופיסט מסוגו – והיא "קובעת כוס התרעלה ששותה האוטופיסט המבקש לצאת מחדר עבודתו המוגן ולממש את מחשבותיו בעולם סביבו". וממש לפני שטירוף הדעת השתלט עליו לחלוטין,

הספיק לדר לבטא את יאושו במילים הבאות: "לא צמחוניות, לא אספרנטו, לא היתלות באילנות גבוהים... וכי מה סבור הייתי בטיפשותי, שאנחנו נהפוך את הסדרים הקיימים, והאינטרסנטים שבצד השני של המתרס – יצרני הגלידות, חייטי הצמרת, מוכרי הטבק וכל צאן הקדושים למינהו – יחייכו אלינו בחיבה ויצבטו לנו בלחיינו?". לפיכך, הסתכמה פגישתו של "המספר" עם לדר, שבה היה עליו להאזין לעיקרי האוטופיה של האוטופיסט המיואש, בתמונה הבאה שנקלטה בעיניו, לפני שחזר ונבלע בבניין בית הספר: "גבוה בשמים, קרוב לענני הנוצה, דאה ללא נייע עוף בודד שעלה מן המדבר לבקש טרף. מוטות כנפיו היו פרושות ארוכות וחזקות, נישאות דומם על זרמי הרוח, ורק ראשו הכפוף קמעא כלפי מטה נע אנה ואנה כמטוטלת, ולפתע התכווצו כנפיו והוא התחיל צונח במהירות רבה אל האדמה".

בתמונה סימבולית זו מימש "המספר" את הרגשתו אז כנער, כי בצניחתו "במהירות רבה אל האדמה", גילם העוף הבודד את הסוף המצפה לאוטופיסט מסוגו של לדר – ההתרסקות על קרקע, מאחר שהמציאות אינה נוטה להשתנות על פי חלומותיהם של נביאים ומשיחים. ולפיכך חתם "המספר" את סיפורו במשפט המסכם את עמדתו כלפי תופעת האוטופיזם: "כרוב חלומותיהם של בני האדם היה גם קצהו של סיפור זה נעוץ במוות". הקישור שעשה חיים באר במשפט החותם הזה בין "החלומות" לבין ה"מוות" הוא המפתח להבנת התגובה האקטואלית שהשמיע ברומן הזה כלפי השאלות שפילגו את החברה הישראלית אחרי מלחמת יום כיפור.

התגובה האקטואלית

המחלוקת בין הגיבורים האוטופיסטיים לבין הגיבורים המציאותיים בעלילת הרומן "נוצות" מתבארת היטב על רקע שנת פרסומו של הרומן ב-1979, שבה החריפה המחלוקת בין שתי השקפות סותרות על עתיד "השטחים" בחברה הישראלית. ממלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום כיפור היתה עדיין חזקה האמונה שהניצחון ב-1967 היא אתחלתא דגאולה – הישג במימדים משיחיים אשר יגשים את האוטופיה על הישארות ארץ ישראל בשלמותה בידי העם היהודי. מלחמת יום כיפור ניפצה, כמובן, את היקף התמיכה של הציבור באוטופיה משיחית זו, ואחריה הועמקה היריבות בין התנועות החוץ-פרלמנטריות "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו", שכעבור זמן התבטאה בכנסת בהתגבשותם של שני גושים פוליטיים שקולים בגודלם – "מחנה השלום" ו"המחנה הלאומי". המחלוקת גרפה אליה גם את הסופרים. הביטוי המעניין ביותר בספרות למחלוקת בשיח הציבורי לא היה ברומן האלגורי-פוליטי, אשר לשגשוגו תרמו סופרי שנות ה-60' ממשמרת "הגל החדש" ובראשם עמוס עוז וא.ב. יהושע, אלא ברומן הסאטירי, הפסימי-דקדנטי, של סופרים מעט צעירים יותר. את תגובתם במחלוקת הגדרתי אז בספרי "ההתפכחות בסיפורת הישראלית" (1983) כתגובת התפכחות מכל החלומות המשיחיים ומן האוטופיות שהוליד הניצחון במלחמת ששת הימים. אז גם השתמשתי לראשונה בצירוף "החלום ושברו" כדי להצביע על היצירות שביטאו משבר אמון מתחזק ומסוכן בציונות (ראה המסה "היחס לציונות בספרות הישראלית" בספרי "ספרות וריבונות").

תגובת ההתפכחות קראה לניקוי האורווה הציבורית מכל הגללים החזוניים שנאספו בה מאז הניצחון במלחמת 1967. אך היא גם גיבשה בהשפעת מלחמת יום כיפור משמרת ספרותית חדשה – שכינית משמרת "הגל המפוכח". כפותחיה של משמרת זו זיהיתי את יעקב שבתאי (הרומן "זיכרון דברים", 1977) ואת יצחק בן נר (קובץ הסיפורים "אחרי החגים", 1979), שקודם לכן הצטיירו כאחרוני המצטרפים למשמרת "הגל החדש". ואל המשמרת החדשה שייכתי סופרים שכתבתם קיבלה דיוקן ברור דווקא אחרי מלחמת יום כיפור, או שבתגובה עליה הצטרפו לראשונה לספרות הישראלית, והם: חיים באר ("נוצות"), דוד שיץ ("עד עולם אחכה"), ישראל המאירי ("הלבנים"), דוד גרוסמן ("ספר הדקדוק הפנימי"), מאיר שלו ("רומן רוסי") ואחרים.

אף שחיים באר לא ניסח בטקסט של "נוצות" במילים אמירתיות ומפורשות את עמדתו במחלוקת על "השטחים", היא משתמעת מעצם התמקדותו ברומן זה בתופעת האוטופיזם. יתר על כן, לדעתי סימן חיים באר ברומן זה את ההתפכחות שלו עצמו ממאמציו למצוא אוטופיה ולהתבשם מאוויר הפסגות של אחת מהן. עדויות על שאיפתו מנעוריו להיות חלק מרעיון "משיחי" כלשהו אפשר למצוא ברומנים שלו, שלכולם תרם נתחים נדיבים מהביוגרפיה שלו.

ברומן "לפני המקום" (2007) חשף כי בבחרותו הוקסם תקופת מה מהאוטופיה הכנענית, שאליה התוודע מפי

אהרון אמיר במערכת הרבעון "קשת". בצאתו משם התייסר מהסתירה בין החזון החילוני של רטוש ששמע מפי אמיר, ובין הכיפה הדתית שהסתיר בכיסו בהגיעו למקום. אחרי מלחמת ששת הימים, והוא טרם כינס אז את שיריו ב"שעשועים יום יום" (1970) – וספק אם כבר החליט אז לעבור לכתיבת סיפורת – היה מקורב ל"זאת הארץ", ביטאון התנועה למען ארץ ישראל השלמה, שבראשה עמדו בכירי הסופרים מדור העליות. גם אם לא השתייך ממש למועדון יוקרתי זה, גילה אהדה למתנחלים שהגשימו בנוסח החלוצים מתקופת העליות את רעיון שלמות הארץ. במקביל היו עליות וירידות ביחסו אל הכיפה – שסימלה עבורו את האוטופיה הראשונה שמילדות חונך בבית הוריו לדבוק בה – ובהקפדתו לחבוש אותה.

עד פרסום "נוצות", נהה לבו של חיים באר אחרי האוטופיות, שבסיוען קיווה להגשים את "הגדולה" שהועידו אותו הוריו מילדות להשיגה. עובדה ביוגרפית זו, שהוא מזכיר ב"נוצות" וב"חבלים", מצדיקה את הקביעה כי בכתיבת הרומן "נוצות" – שבעלילתו הסאטירית-קומית-גרוטסקית מתוארים האוטופיסטים כמתקני עולם פתטיים – סימן את היפרדותו הסופית מחיפוש האוטופיה האחת שתשגים עבורו את "הגדולה" שהובטחה לו על ידי הוריו ובה בעת תביא גם את הישועה למצוקתה של מדינת העם היהודי במזרח התיכון.

ואכן, אחרי "נוצות" כתב חיים באר את הרומן הסאטירי "עת הזמיר" (1987), שבו השלים את הפרידה מהאוטופיה האחרונה שעוד המשיך לדבוק בה גם אחרי פרסום הרומן "נוצות" – הדת. כזכור, האיר ברומן "עת הזמיר" באופן סאטירי את ההווי הלאומי-לוחמני-משיחי ברבנות הצבאית הראשית בימיו של הרב שלמה גורן – הווי שהיטב להכיר כחייל שעשה ביחידה זו את שירות החובה שלו. ברומן סאטירי זה הבהיר כי שום טנק מצוות של האוטופיה הדתית לא יגשים את השבת "ארץ האבות" בגבולות ההבטחה לידי העם היהודי ובוודאי שלא יתרום לסיום הסכסוך הערבי-יהודי במזרח התיכון. לחיים באר המפוכח, שהשלים ב"נוצות" וב"עת הזמיר" את פרידתו מהאוטופיות, ובכללן מהאוטופיה על שלמות הארץ, כבר צריך לייחס את שני ספריו הבאים: את "חבלים" ואת "לפני המקום".

* פירושים לספריו הקודמים של חיים באר נכללו בסדרה "תולדות הסיפורת הישראלית": ל"עת הזמיר" – בכרך "הצדעה לספרות הישראלית" (1991); ל"חבלים" – בכרך "רבי-מכר ורבי-ערך בסיפורת הישראלית" (2000) – ול"לפני המקום" – בכרך "משמרות בסיפורת הישראלית" (2008).